

А 2008

517 к

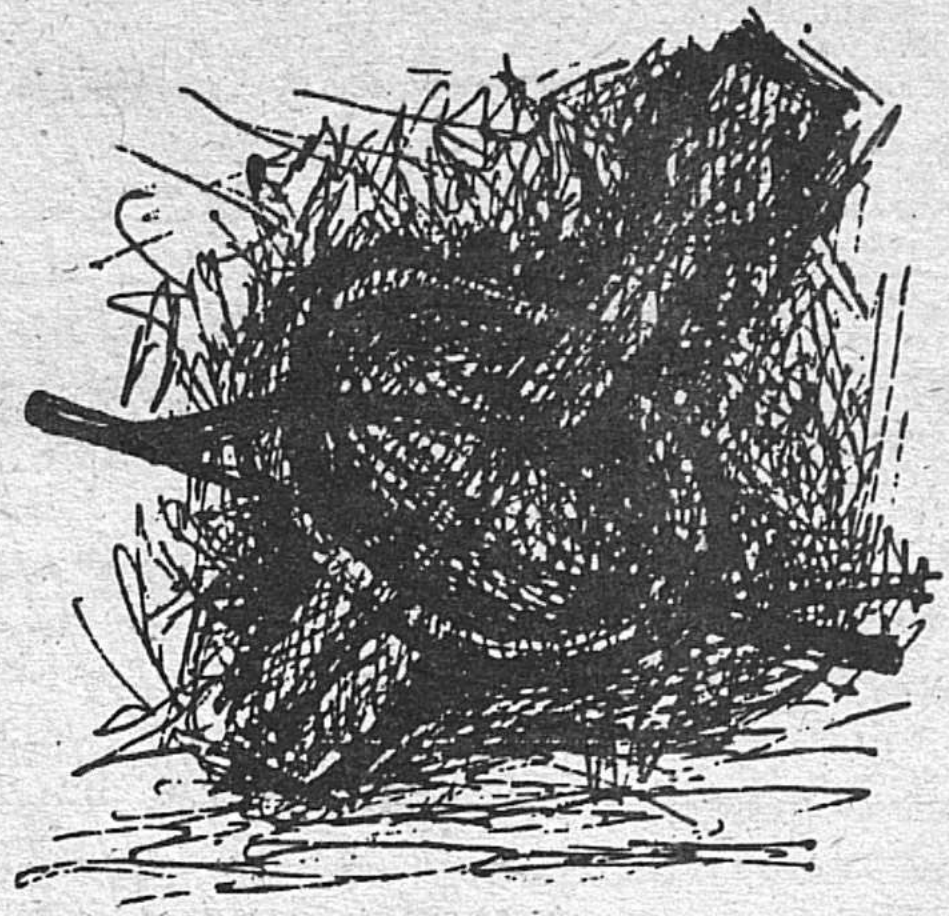
ҚОРҚЫТ
АТА
КІТАБЫ

12000/5174

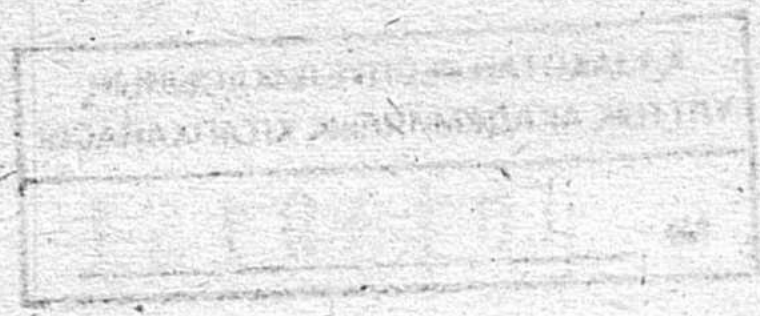
ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ

Түрік тілінен аударған
Балтабек Ысқақов

АЛМАТЫ
"ЖАЗУШЫ"
1994

1 (= 572.122): 1 "04/14"

ББК 82.3(0)

К 66

К 66 Қорқыт Ата кітабы. Түрік тілінен ауд. Б. Ыс-
қаков.— Алматы: Жазушы, 1994.—160 б.

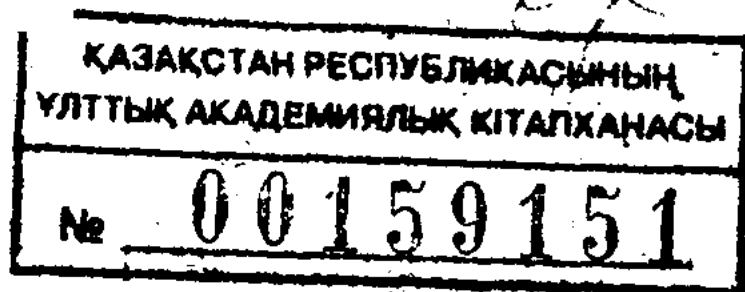
“Қорқыт Ата кітабы” қазақ топырағында дүниеге келген, оқиғасы, тілі, кейіпкерлерінің мінез-құлқы, іс-әрекеті жағынан халқымыздың төл туындыларына — аңыз-әңгімелерге, эпостық жырларға етене жақын тұрған шығарма. Кітапта Сыр бойында ІХ—ХІ ғасырларда өмір сүрген оғыз-қыпшақ елінің тұрмыс-салты, жаугершілік заманда халықтың басынан кешкен ерлік оқиғалары суреттеледі. Бұл еңбек 1969 жылы Ыстамбул қаласынан шыққан нұсқадан аударылып отыр.

К 4702250105 — 028 без объявл. — 94
402(05) — 94

ББК82.3(0)

ISBN 5-605-01455-2

Қазақша аудармасы,
© “Жазушы” баспасы, 1994

ҚОРҚЫТ АТА КІМ БОЛҒАНЫ

Қарақожа ұлы Қорқыт Ата қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданына қарасты Сырдария өзенінің төменгі жағасында, Жаңакент /Иеникент/ қаласында /VIII—IX ғ. ғ./ өмір сүрген. Өз халқының бақыты үшін “Жер ұйығын” іздеп, көптің мүддесін көздеген Қорқыт Ата — ақын, жырау, композитор, әнші, күйші, қобызшы, өз дәуірінің ойшылы болған адам. Бұл жаңа қала Сыр өзенінің Арал теңізіне құйылар жерінде тұрғандықтан, қазақ халқы оны “Су аяғы — Ер қорқыт” деп те атаған.

Тарихи жазба мәліметтер мен халық шежіресі бойынша Қорқыттың әкесі Қарақожа оғыз тайпасына жататын Баят дейтін рудан шыққан, ал шешесі қазақ құрамына кіретін қыпшақ қызы, оның туған жері қазіргі Қостанай облысының Аят өзені. Қорқыт мініп, жер дүниенің төрт бұрышын кезіп, аңызға айналған атақты Желмаяны оның шешесінің жақын туыстары сыйлаған.

В. М. Жирмунскийдің айтуынша, Қорқыт Ата жыраулар мен жыршыларға тән көне халық поэзиясының ерекшеліктерін бойына сіңірген әнші-жырау әрі болжағыш ақылгөй болған.

Оғыз-қыпшақ қоғамының ішкі-сыртқы істерінің білгірі Қорқыт өз заманында төрт-бес хандықты басынан өткізіп, солардың бәрінде де бас уәзірлік қызмет атқарып отырған. Олар: Инал хан, Дойлы хан, Көл-Еркі, Тұман хан және Қаңлықожа. Хандарға күшті ықпал жасағандықтан, олар Қорқыттың ақылды

кеңесінен аса алмаған. Осы пікірді шығыс тарихын зерттеуші Әбілғазы да баса айтқан.

Әр түрлі аңыз-әңгімелерде Қорқыттың туған жылы мен жасы жөнінде әр түрлі пікір айтылады. Кейбір деректер Қорқытты 95 жыл жасаған десе, кейбірінде — 195-ке, тіпті 400-ге келген деген болжам бар. Ал “Деде Қорқыт кітабында” Қорқыттың өмір сүрген уақытын Мұхаммед пайғамбардың заманына жақындатады. “Ра-сул ғалей һи уәс-салам заманына жақын Баят бойында Қорқыт Ата дейтін бір ер тұрыпты”, — дейді ол кітапта.

Қазақтың аңыз-ертегілерінде Қорқыттың туған күнін өте қорқынышты етіп көрсетеді. Ол күні алай-түлей боран соғады, нөсерлі жауын құяды, күн тұтылғандай, айналаны қара түнек басып, үш күнге дейін күннің көзі ашылмайды. Қаратауды қаптаған қалың бұлттан күн күркіреп, жұрттың құтын қашырып, зәресін ұшырады. Халық аңыздары мен жазба деректерге және өзінің ғылыми еңбектеріне сүйенген қазақтың академик ғалымы Ә. Х. Марғұланның мәлімдеуінде Қорқыттың шешесі нәрестені тоғыз күн ұдайы қатты толғатып, ерекше бір ғаламат қорқынышты жағдайда өмірге әкелгенін айтады. Сырдарияның жағасы мен Қаратаудың айналасын қара тұман бұлт басып, күн тұтылады. Сондықтан Қорқыт туған бұл үрейлі қара түнек күнді халық “Қараспан” деп атаған. Сұрапыл дүлейден, қара түнектен қорыққан халық жаңа туған балаға “Қорқыт” деп ат қойған. Мағынасы “Қорқыт, қорқытты” деген ұғым береді.

Махмуд Қашқаридың айтуынша, халық өлеңдерінде, “Оғызнама” жырында Қорқыттың туғаны ерекше сипатталады. Мұны академик Ә. Х. Марғұлан да қуаттайды. Сырдарияға жақын Қаратау төңірегінде өмірге келген Қорқыт туғанда сөйлеп туыпты. Ол тауды Қарашық / Қаратау / немесе “Қараспан” деп атаған.

Бұл жөнінде халық аузында сақталған мынадай өлең де бар:

Қорқыт туар кезінде,
Караспанды су алған,
Кара жерді құм алған.
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған.

Халық ақын-жыраулары өзінің сүйікті қобызына қосып, Қорқыттың туған күнін осылай жырлаған. Қазақтың аңыз-әңгімелерінде Қорқыт Атаның қалай өлгені, неден өлгені туралы да айтылады. Солардың бірінде Қорқыт өлімнен қашып, Сырдария жағасына жайылған кілем үстінде жеп отырған жүзім ішінен қарақұрт шығып, шағып өлтіреді. Енді бір аңыз-әңгімеде Қорқыт өлімге тосқауыл жасамақ болып, өмір жайын ән мен күйге қосып, Сыр суының жағасына төселген кілем үстінде қобызбен күй сарнатып отырады. Бір мезетте күйге елтіп, арбаған әбжылан Қорқыт қалғып кеткен кезде шағып алады да, Қорқыт Ата содан өледі.

Қорқыт Атаның сегіз қырлы күмбезді мазары қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданына қарасты теміржол станциясына жақын Сырдария өзенінің жағасына /IX—XI ғ./ орнатылған. Мазардың сыртқы көрінісі қазақтың киіз үйі сияқты дөңгелек. Ә. А. Диваев пен И. А. Кастаньенің зерттеуі бойынша /IX ғ./ мазар кірпіштен салынған. Ішкі жағы қазақтың түрлі оюларымен безендіріліп, кереге, уықтар бейнеленген. XIX ғасырдың аяғында Қорқыттың табыты басқа жерге көшірілген, мазарының қалдықтарын Сыр суы шайып әкеткен.

Соңғы жылдары /1978—1980/ Қазақстан Республикасы тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамы Орталық советі Президиумының шешімі бойынша арнайы қаржы босатылып, Қорқытқа мәңгі ескерткіш орнатылды. Алматылық жас архитектор Ибраев Бектің

жобасы бойынша жүзеге асырылған, қазақтың көне музыкалық аспабы — қыл қобыз бейнеленген бұл ескерткіш желмен бірге ыңылдап, үн салып тұрады. Ескерткіш Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының теміржол станциясына жақын жерден бой көрсетеді. Қорқыт Ата мазарын 1898 жылы қазақтың көрнекті фольклорисі, қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің белгілі жинаушысы Ә. Диваев түсіріп алған екен. Сол фото-сурет Стамбул университетінің профессоры М. Ергиннің /“Китаби Коркут“ / еңбегінде пайдаланылған.

Тағы бір қызық жайт: халық поэзиясында Қорқыт қазақтың ұлттық музыкалық аспабы — қобызды тұңғыш жасаушы ретінде жырланады. Қобызды жасаушы да, тартушы да — Қорқыт. Жырда халықтың бұл тамаша аспабы — қыл қобыздың қандай заттардан, қалай жасалғаны да сипатталады. Мысалы:

Қарағайдың түбінен
қайырып алған қобызым.
Үйенкінің түбінен
үйіріп алған, қобызым.
Ақ қайыңның безінен
қағып алған, қобызым.
Өзегінен қара емен
ойып алған, қобызым.
Қыл күйрығын тұлпардың
ішек қылған, қобызым.
Тау текенің мүйізін
тиек қылған, қобызым.
Ақ ырғайын қиянның
құлақ қылған, қобызым.
Ортекенің терісін
сауыт қылған, қобызым.
Ақ түйенің сүтімен
сылап алған, қобызым,
Сырынды ашып, үніңді
сынап алған қобызым.

Өзі мықты, үні әдемі, сазды болуы үшін қазақ халқында қобыз аспабы күні бүгінге дейін осы әдіспен жасалып келеді.

Бұдан кейінгі өлең шумақтарында Қорқыт өмірінде қобыздың жанға медеу беретін күшті құрал ретінде қызмет атқарып келгені сипатталған. Қобыз — қиынқыстау, тар жолда Қорқыттың өзегін талдырмас қорегі, ақыл-ойын өрбіткен, арып-шаршағанда шабыт берген, сергіткен өмір серігі болғаны айтылады.

Жиһан кезіп жүргенде,
Серік қылған, қобызым.
Өзек талған кезімде,
Талшық қылған, қобызым.
Таусылғанда амалым,
Нақыл берген, қобызым.
Шағылғанда тауаным,
Ақыл берген, қобызым.
Шалдыққан да шаршатпай,
Сүйеу болған, қобызым.
Жабыққанда мұңайтпай,
Сазым болған, қобызым.
Замананың сағымын,
күй ғып тартқан, қобызым.
Сарылғанның саласын
сыр ғып тартқан, қобызым.

Жинаушы Ғали Киізбаевтың тапсырған бір өлеңінде Қорқыт Ата өмірінің соңғы жылдары жырланған. Бұдан 40 жыл бұрын бақытты өмір іздеп, өлімге қарсы күрескен Қорқыт арманына жете алмай, арып-ашып, бір тауды мекен етеді. “Өлмейтін өмір кілті өнерде” деп тұжырымдаған Қорқыт қобыз тартып, жыр толғайды.

Киялмен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан,
Арасы әділетсіз жер мен аспан.
Жете алмай киялына арып-ашып,
Бір тауды мекен қылып, жалғыз жатқан.
Сол тауда жалғыз жүріп, қобыз тартып,
Ән шырқап, күйлер шерткен, өнер тауып,
Жете алмай киялына арып-талып,
Етіпті күнелтуге ойын-сауық.

Бір ғажабы, халықтың осындай өлең-жырларының, ән-күйлерінің негізгі мазмұн-сюжеті Қорқыт өлімі ту-

ралы аңыз-әңгімелермен сарындас, сәйкес келетіні таңқаларлық.

Халқының бақытты өмірін аңсаған Қорқыт өмір бойы қажымай-талмай, ажалға қарсы күресумен болады.

Дегенмен, өзінің желмаясына мініп, дүниенің төрт бұрышын кезген Қорқыт қайда барса да алдынан қазылған орды көріп, “дүниеде ешбір мәңгі нәрсе жоқ екен, бәрінің ақыры бар екен” деген тұжырымға келеді.

Олар да бұл дүниеге келді, кетті,
Бейне керуен қонды, көшті.
Оларды да ажал алды, жер жұтты,
Фәни дүние кімге қалды?
Келімді-кетімді дүние,
Ең соңы — өлімді дүние.

Сонда да болса ол осы бір қиын жолдан шығудың, адам атын өлтірмей, мәңгілік етудің жолын іздейді. Адам өмірінің бақилығын ол өнерден — әннен, музыкадан табады. Қорқыт адам жүрегін тебірендетін толғауы тоқсан түрлі құбылған күйлер шығарады. Өйткені ол әсерлі ән мен сазды күйлер ұрпақтан ұрпаққа тарап, халық жүрегінде мәңгі сақталатынын жанымен түсінеді.

Қорқыттың бірнеше күй шығарған, өз дәуірінің композиторы, әнші-күйші, қобызшы екенін жоғарыда айтқанбыз. Сол күйлерінің кейбірі біздің заманымызға дейін жетіп отыр. Мысалы: “Арыстан Баб” немесе “Ұстаз”, “Аққу”, “Ұшардың ұлуы”, “Кілем жайған”, “Әуінбай”, “Башпай” немесе “Қоштасу”, “Желмая”, “Елім-ай”, “Тарғыл тана”, “Қорқыт күйі” т. т.

Қорқыттың бұл музыкалық мұраларын 1975 жылы М. О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты ұйымдастырған музыкалық-фольклорлық экспедицияға қатысушы, Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамының белсенді жанашыры М. Байділдаев Қызылорда қаласының сол кезде 96 жасқа толған тұрғыны, қарт қобызшы Нышан — Ысмайыл

Шәменовтің /1883—1979/ қобызда орындауынан магнитофонға жазып алған. Бұл күйлер институттың музыка бөлімінде сақтаулы, кейбірі күйтабаққа түсірілген.

Қорқыт Атаның, Арыстан Баб, Әбушәкір Әбісейітжамалұлы Құлғара сияқты ұстаздары және Әл-Фарабидей замандастары болған. Қорқыттың музыкалық мұраларын біздің дәуірімізге жеткізген қазақтың Қойлыбай, Шақар, Берікбол, Сіләмбек, Молықбай сияқты әйгілі бақсылары мен Ықылас сияқты күйшілері. Сматай Үмбетбеков, Мұсабек Жарқынбеков тәрізді ондаған жас талапкер қобызшылардың репертуарында, эстрадалық-концерттік программаларында Қорқыт күйлері елеулі орын алуда.

Ел аузында Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер көп сақталған. Ертегі, өлең, дастан түрінде де кездеседі. Олардың ішіндегі елеулілері: “Қорқыттың өлімге қарсы тұруы”, “Қорқыттың өлімнен қашуы”, “Қорқыттың өлімі”, “Қорқыттың Әзірейілмен алысуы”, “Қорқыт және қырық қыз”, “Қорқыт әулие”, “Қорқыт күйі”, “Қорқыт сарыны” және “Қорқыт туралы аңыздың бір түрі”. Қорқыт туралы қазақтың мұндай қызық аңыз-әңгімелеріне назар аудармаған бірде-бір ғалым, жазушы, әдебиетші, этнограф, суретші, тарихшы, жинаушы жоқ. Революцияға дейін ол туралы Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, Д. Жетпісбаев және Радлов, Потанин, Бартольд, Вельяминов-Зернов, Жирмунский, Кононов, Аничков, Кастанье, Спиридонов, Иностранцев, Остроумов сияқты ғалымдар жинап жазды.

Қорқыт жайындағы әңгіменің біразын енді оның творчествосына бағыттайық.

“Қорқыт кітабы” негізінен прозалық жанрға құрылған. Мұнда өлең-жыр түріндегі ақ өлең, айтыс элементтері де кездеседі. Ақ өлеңдер көбінесе ұйқассыз, айтыс өлеңдері диалог түрінде болып келеді.

Қорқытқа қатысты тағы бір әңгіме — Қорқыт кітабындағы кіріспе. Мұнда Қорқыт феодалдық

қоғамдағы өзі көзімен көрген жағымды-жағымсыз төрт түрлі әйелдің мінез-құлқын өте орынды сынай білген. Бірі — үріп қойған доптай, бірі — кеуіп қалған ағаштай, енді бірі — үйінен нәр татырмайтын, барып тұрған сараң, шайпау әйел; ең жақсысы — үйінде ерінің жоқтығын білдірмей, келген қонағын сыйлап, құрметтеп аттандыра білетін, аңқылдаған, ақ жарқын әйел бейнесі жасалады.

Қорқыт кітабындағы кіріспеде мақал-мәтел, нақыл сөздер елеулі орын алған. Түрік және Әзербайжан ғалымдары Қорқыттың бұл нақыл сөздерін “Аталар сөзі” деп те атайды. Кіріспеге кірген мақал-мәтел, нақыл-өсиет сөздерінде өткен заман кескіні, үй-тұрмыс жағдайы, ата-ана, ұл мен қыз, күйеу бала, табиғат көрінісі, хайуанаттар тіршілігінен түсінік беріледі.

“Қорқыт кітабындағы” басқа әңгімелерде де нақыл сөздер кездесіп отырады. Мысалы: “Көп қорқытар, те-рең батырар”, “Ат аяғы жүйрік, озан тілі — жүйрік” деген сияқты т. б. Қорқыт айтты дейтін мақалдар мен нақыл сөздердің өзінің мәнін жоймағандығы соншалық, оның кейбірі әлі күнге дейін қазіргі қазақ өмірінде қолданылып келеді.

Соңғы 10—15 жылдар ішінде Қорқыт туралы қазақ ғалымдары да /Ә. Х. Марғұлан, М. О. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев/ материалдар жинап, Қорқыттың әдеби мұрасы жөнінде ғылыми еңбектер, мақалалар жазылып, “Қорқыт кітабы” қазақ тіліне тәржімеленді.

“Қорқыт Ата кітабын” — дүние жүзілік әдебиеттің алтын қорына қосылатын түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби мұра ретінде жоғары бағалап, оны көздің қарашығындай сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізе білу — ғалымдарымыздың алдында тұрған зор міндет.

ҚОРҚЫТТЫҢ НАҚЫЛ СӨЗДЕРІ

Баят бойында Қорқыт Ата дейтін бір ер тұрыпты. Ол кісі оғыз ішіндегі ең білгіші екен. Ғайыптан айтқан болжамдарының бәрі түп-тура келіп отырған әулиенің көңіліне тәңірім нұр күйған ғой...

Ол алдымен оғыз қауымының мүшкіл халін айтқан. Нендей іс болса да, әбден таныспайынша, көз жеткізбейінше кіріспейтін Қорқыт Атаның сөзін халық ақыр соңына дейін ұйып тыңдаған.

Қорқыт Ата сөйлейді:

— Алла, Алла демейінше, іс түзелмес, Тәңірі бермейінше, ер байымас, Әзелде жазылмаса, құл басына қаза келмес, ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара құрым мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей-шұбыра сулар тасыса, теңіз толмас. Тәкаппарлықты Тәңірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да ұл болмас, ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ көрдім демес.

Күл — төбе болмас, күйеу бала — ұл болмас. Қара есек — басына жүген кигізсең де тұлпар болмас. Күнге қамқа тон жапсаң да ханым болмас. Жапалақ-жапалақ қар жауса, жазға қалмас. Ескі қамыс — біз болмас. Ежелгі дұшпан — дос болмас. Мінген атың қиналмайынша, жол алынбас. Қара болат өз қылышынды шалмайынша, жаудың тауаны қайтпас. Ер малын қимамайынша, аты шықпас.

Қыз анадан көрмейінше өнеге алмас. Ұл атадан көрмейінше, сапар шекпес. Ұл — атаның ері, екі көзінің бірі. Дәулетті ұлын болса, ошағыңның қоры болар. Дәулетсіз ұл болса, атаның көрі болар. Ұлдың күні қараң, ата өліп, мал қалмаса. Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса.

Қорқыт Ата тағы да сөйлейді, тыңдап көрелік, не дер екен:

— Мықты, жүйрік бедеуге қорқақ жігіт міне білмес, ол мінгенше, мінбесе игі. Шалып кесер өз қылышыңды мұқалтып шалғанша, шалмаса игі. Шала білген жігітке оқ пен қылыштан гөрі — бір шоқпардың өзі артық. Қонақ келмеген үйдің құлағаны артық. Ат жемейтін ащы шөп біткенше, бітпегені игі. Адам ішпес ащы су жылға қуып аққанша, ақпағаны игі. Баба атын шығармаған жігерсіз ұл баба белін бүгілткенше, бүгілтпегені игі. Баба атын шығаратын дәулетті ұл болғаны игі. Жалған сөз бұл дүниеде болғанша, болмағаны игі. Шынында сіздей асыл жанға үш отыз жасты беріп, үстіне он жас қосса да артық емес. Үш отыз он жасқа¹ толып, ұзақ өмір сүріңіз! Жаратқан

¹ Үш отыз он жас — жүз жаса дегені.

ием сізге жаманшылық келтірмесін, дәулетіңіз баянды болсын, ей, хан ием!

Қорқыт Ата тағы да сөйлейді, тындап көрелік, не айтар екен:

— Жердің соны шөбін киік білер. Жайылым жердің көкорай шалғынын құлан білер. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер. Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер. Түнде керуен көшкенін кара торғай білер. Ұлдың кімнен туғанын анасы білер. Ердің батқанын ат білер. Ауыр жүктің салмағын тұлпар білер. Қай жерде сулы саз барын жөкен білер. Қапелімде бастың ауырғанын ми білер. Қыл қобызын арқалап, елден-елге, бектен-бекке жырау кезер. Ер жомартын, ер бақылын жырау білер. Қарсы алдыңызда жолдан адастырмай, қобыз тартып жырлайтын жырау болсын, ей ханым! Азып-тозып келген пақырға Тәңірім сауабын берсін, ей ханым!

Қорқыт Ата тағы да сөйлеп кетті, тындап көрелік, не сөйлер екен:

— Ауызымды ашып, тілге келтірген көктегі Тәңірі көрікті. Тәңір досы, дін тұтқасы Мұхаммед көрікті. Мұхаммедтің оң жағында намаз оқыған Әбубәкір — Сындық көрікті. Неше жүз рет оқыса да “Ясин” аяты көрікті. Қылышпен дінге көндірген ерлердің шаһы Әли көрікті. Әлидің ұлдары, пайғамбардың жиендері, Кербала¹ шөлінде йазидтер² қолынан шейіт болған ағайынды Қасен мен Құсайын көрікті. Жазылып-түзіліп, көктен түскен Тәңірі ілімі — “Құран” көрікті. Ол “Құранды” хатқа түсірткен ғалымдар сұлтаны Осман³ Аффан ұлы көрікті. Ойпат жерге салынған Тәңір үйі — Мекке көрікті. Ол Меккеге сау барып, аман-есен еліне қайтқан қажылар көрікті. Күндердің жақсысы — жұма күні көрікті. Жұма күні оқыған құтба намазы көрікті. Құлақ қойып тындаған үмметі көрікті. Мұнарада азан шақырған мәзін көрікті.

¹ Араб жеріндегі шөл дала.

² Араб патшасы.

Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Самай шашы ағарған баба көрікті. Ақ сүтіне тойғыза-тойғыза емізген ана көрікті. Жанашыр ағайын-туған көрікті. Үлкен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіннің отау үйі көрікті. Жібек шатыр үйдің нәзік жібі көрікті. Өнегелі бала көрікті. Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Алла Тағала көрікті. Уа, Тәңірім дос-жар болып, медет берсін, ей, хан ием!

Қорқыт Ата аузынан әйел төрт түрлі деп озандар айтар еді. Бірі — кепкен ағаш секілді, бірі — үрген қарын секілді, енді бірі — үйдің тіреуі, төртіншісі — қанша айтсаң да бәз баяғысындай мелшиген қырсық әйел.

Ал озан айтқан үйдің тіреуі деуінің мәнісі:

Алыс қырдан, жапан түзден үйге бір жолаушы келсе, ері болмаса да, ішкізіп-жегізіп, сыйлы жандарын үйден шығарып салар. Бұлар — Айша, Фатима нәсілінен үлгі-өнеге алғандар, хан ием! Олардың үрім-бұтақтары өсіп-өнсін, сіздің ошағыңызға осындай әйел заты келсін!

Енді кепкен ағаштай дейтінге келейік. Таңертең жатқан жерінен тұрып, беті-қолын жумастан тоғыз тоқашты бірден ауызға салып, толтыра тыққыштап, тойғанынша асап жейді. Бір көнек айранды ішіп, жалап-жүктап, екі бүйірін таянып алып, әлгі әйел былай дейді:

— Қараң қалғыр, осы үйдің кожасына келгеннен бері қарным бір тоймады, аяғымнан жыртық шәркей түспеді, жүзіме рең кірмеді. Ерім өлсе, басқа біреуге тисем, қандай жақсы болар еді,— дейді. Бұл тәріздінің, хан ием, үрім-бұтағы өсіп-өнбесін! Сіздің от басыңызға мұндай қатын келмесін!

Енді үрген доптай дегенге келейік. Жұлқылап оятқанша орнынан тұрмайды, беті-қолын жумайды. Үйінің о жағынан бұ жағына бір, бұ жағынан о жағына бір шығып, бұрқыратып жатады. Өсек айтып, есік-тесіктен сығалай тындап, түске дейін ауыл қыдырады. Түстен кейін үйіне оралады. Келсе, ит кіргенін, тайынша-бұзау жүргенін көреді. Тауық пен сиыр қораның да ұйқы-тұйқысы

шыққан. Сонда ол көршілеріне келіп, былайша айқайлайды:

— Ау, Зылиха, Зубәйда, Ұрубейде, Чанқыз, Чанпаша, Айна Мелек, Құтты Мелек, қайдасындар? Мен-ақ өлейін, көзімді құртайын да кетейін. Төсек-орнымның да быт-шыты шығып жатыр,— деп ренжиді.— Көрші хақы, Тәңір хақына менің үйімді қарай салсандар, нелерің кетер еді?!— деп көпіреді. Бұл сияқтылардың, хан ием, үрім-бұтағы өсе көрмесін! Сіздің ошақ басыңызға мұндай қатынды келтірмесін!

Енді қанша айтсаң да міз бақпас баяғыдай дейтінге келейік. Алыс қырдан, жапан түзден бір сыйлы қонақ келсе, қожасы үйде болса былай дейді:

— Нан әкел, өзіміз де желік, бұ да жесін, қатып қалса нанның нәрі болмас, жемек керек,— десе, қатыны оған:

— Бұл қараң қалғыр үйде үн жоқ, елек жоқ, түйе диірменнен келмеді,— дейді.— Не әкелсе де берерім жоқ — деп, теріс айналып, қожасына қос саусағын көрсетеді. Бір сөйлесе қоймайды, қожасының сөзі құлағына қонбайды. Ол Нұһ пайғамбардың есегінің нәсілінен болар, хан ием. Сізді Тәңірім осындайлардан аман сақтасын! Ошағыңызға мұндай қатын келмесін!

ДІРСЕ ХАН ҰЛЫ БҰҚАШ ХАН ӘҢГІМЕСІНІҢ БАЯНЫ

Бір күні Қам-Ғанұлы хан Байындыр орнынан тұрады. Сарыжолақты, ақ жібектен аппақ он отауды қара жерге тіктіреді.— Олардың төбесі ала бұлтты көкке жетсін, мың жерге қалы кілем төселсін,— дейді ол. Хандардың ханы Байындыр жылда бір рет той жасап, оғыз бектерін қонақ қылатын әдеті еді.

Бір күні ол тағы да той жасап, аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойғызады. Бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, енді бір жерге қара отау тіктіреді.

“Ұлы болғанын ақ отауға, қызы болғанын қызыл отауға қондырындар. Ал ұл-қызы жоқтарды кара отауға қондырындар. Астына кара киіз төсендер, алдына кара қойдың етінен табақ тартындар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кете берсін” депті.

Оғыз бектері бірте-бірте келіп жинала бастайды. Иә, сұлтаным, Дірсе хан дейтін бір бектің ұлы да, қызы да жоқ еді. Тыңдап көрелік, хан ием, не сөйлер екен:

Таңғы салқын самал жел соққанда,
Шудалы бозторғайлар шырылдағанда,
Қаба сақал мәзін азан шақырғанда,
Бедеу аттар иесін көріп оқыранғанда,
Таң білініп, ақ-қаралы көзге ілінгенде,
Сұлу төскей қаба тауларға күн түскенде,
Бек жігіттер, батырлар

Дірсе хан елең-алаңнан орнынан тұрып, қырық жігітін қасына алып, Байындыр ханның сұхбатына келеді.

Байындыр ханның жігіттері Дірсе ханды қарсы алып, қара отауға кіргізеді. Астына қара киіз төсеп, қара қойдың етін алдына тартады.

— Байындыр ханнан бұйрық солай болды,— дейді жігіттер.

Дірсе хан сонда:

— Байындыр хан менен не кемшілік көрді? Менің қылышымнан, не дастарханымнан қандай мін тапты? Менен төмен кісілер де ақ отауға, қызыл отауға кіргізілді ғой, менің қара отауға кіретіндей не жазығым болды екен?— депті.

Жігіттер тұрып былай деді:

— Байындыр ханның бұйрығы солай. Кімде-кімнің ұлқызы болмаса, соны Тәңірім қарғайды, біз де қарғаймыз, естіп білсін.

Сол кезде мейман Дірсе хан отырған жерінен тұрып:

— Орындарыңнан қозғалыңдар, жігіттерім, бұл мен естімеген сұмдық екен, бұл жай не менен, не қатынымнан болған шығар,— дейді.

Сөйтіп Дірсе хан үйіне қайтып келеді. Қатынын айқайлап шақырып, зілдене сөз бастайды. Тыңдап көрелік, не сөйлер екен:

Бері кел, басымның бақыты, үйімнің тақыты,
Үйден шыға ырғалған, сұңғақ бойлым.
Тілерсегіне түскен қолан шаштым,
Кұрулы садақтай иілген имек қастым.
Қос жаңғақ симайтын оймақ ауыздым,
Балдай тәтті тіл үйірген қауыным,
Күзгі алмадай ал-қызыл жемісім,
Көрермісің халымның не болғанын?

Байындыр хан орнынан тұрып, бір жерге ақ отау, бір жерге қызыл отау, енді бір жерге қара отау тіктіріпті. “Ұлы барын ақ отауға, қызы барын қызыл отауға, ал ұлы-қызы жоғын қара отауға қондырыңдар,

астына кара киіз төсендер, алдына кара қойдың етін тартындар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кетсін. Ондай ұлы-қызы болмағандарға Тәңірінің қарғысы тиеді, біз де қарғыс айтамыз” депті. Мен барғанда қарсы алды. Қара отауға қондырды. Астыма кара құрым киіз төседі. Алдыма кара қойдың қыздырған етін әкелді. “Ұлы-қызы болмағандарды Тәңірі қарғайды, біз де қарғаймыз”— деді олар. Бұл неден, кімнен, сенен бе, әлде менен бе? Тәңірім бізге қасқырдың күшігіндей бір ұлды бермегені қалай?— дейді.

Дірсе ханның сондағы айтқаны мынау екен:

Хан қызы, орынымнан тұрайын ба?
Жағаннан алып, бұғағыңнан тұтайын ба?
Табаныма салып басайын ба?
Қара болат қылышымды қолыма алайын ба?
Өз кеуденнен басыңды кесейін бе?
Жан тәттілігін саған білдірейін бе?
Қызыл қаныңды ағызып, жерге төгейін бе?
Уа, хан қызы, себебі неде, сөйле маған!
Ауыр азап көрсетейін енді саған!

Сонда Дірсе ханның қатыны сөйлейді. Тындап көрелік, не дер екен:

— Ей, Дірсе хан, сен мені азапқа салма, ренжіп, ащы сөз сөйлеме. Орныңнан тез тұр да, ала жібек шатырды жер бетіне тіктірі. Аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойғыз. Іш оғыз бен тыс оғыз бектерін шақырып жина, аш көрсең тойындыр, жалаңаш көрсең киіндір, төбедей қып ет үйгіз, көл-көсір қылып қымыз сапырт, үлкен ас бер, тілек тіле, олардың аузы дуалы біреуінің қайыр батасымен Тәңірім бізге ең болмаса қасқырдың күшігіндей бір перзент берер,— дейді.

Дірсе хан жақсылардың сөзімен үлкен бір зияфат беріп, тілек тілейді. Аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойғызады. Іш оғыз бен тыс оғыз бектерін шақырып жинайды. Аш көрсе, тойындырады, жалаңаш көрсе киіндіреді, борыштыны борышынан құтқарады. Төбе

қылып ет үйгізеді, көл қылып қымыз сапыртады. Жиналған жұрт тілек тілейді. Аузы дуалы біреуінің қайыр дұғасымен қатыны жүкті болып, Тәңірі оларға бір ұл береді. Біршама уақыттан кейін ол ұлын күтушіге бақтырады.

Ат аяғы — жүйрік, озан¹ тілі — жүйрік болар. Ұл бала он бес жасқа толғанда, бабасы Байындыр ханға қарай жол жүреді.

Құрметті хан ием, Байындыр ханның бір бұқасы, бір бурасы бар еді. Ол бұқа мойнын тасқа қатты ұрса болғаны, үн қылып, үгітіп жібереді екен. Жаз болса, күз болса бұқа мен бураны ұрыстырып, Байындыр хан күдіретті оғыз бектерімен тамаша құрып, қызығына карап, көңілдерін көтереді екен.

Құрметті сұлтаным, тағы бір жазда олар бұқаны сарайдан шығарады. Үш кісі оң жағынан, үш кісі сол жағынан темір шынжырмен бұқаны ұстап тұрады. Дірсе ханның ұлы үш баламен бірге асық ойнап жүр екен, Бұқаны далаға босатып жіберіп, балаларға “қашындар!” — дейді.

Үш бала тұра қашады да, Дірсе ханның ұлы қашпай, ашық алаңның ортасында бас бағып тұрады. Бұқа да балаға қарай жүреді. Біреулер: “баланың ит әлегін шығарса екен” деп тілейді. Бала бұқаның мойнын бұрап, бар пәрменін салып, жұдырығымен қатты ұрып жібергенде, бұқа күйрығымен шоңқиып отырып қалады да, кері шегініп кетеді. Бұқа балаға тағы ұмтылады. Бала бұл жолы бұқаның маңдайына жұдырығын тірей қояды.

Сөйтіп бұқаны шегіндіріп алаң шетіне шығарады. Бұқа мен бала біраз уақыт тіреседі. Бұқаның жауырынынан көбік тері шығады. “Не бала бұқаны жеңеді, не бұқа баланы жеңеді” десіп тұрғанда, ақырында бала ойға түсіп, былай дейді:

¹ Ақын, жырау.

— Там үй саларда бағана ұстайды, ол тамға тіреу болады. Сол тіреуді алса, там құлайды. Мен мұның алдына неге тіреу болып тұрамын?

Бала бұқаның маңдайына жұдырығын түйіп, жолын бөгейді. Бұқа аяқ тіреп тұра алмай, бала қолын жұлып алғанда омақа асып, төбесімен тік шаншылып жығылады. Бала пышағын суырып алады да, бұқаны бауыздап, басын кеседі. Оғыз бектері баланың қасына келіп, жабырласа қалады. “Бұл бір керемет оқиға болды,— дейді олар.— Қорқыт Атам келсін, бұл балаға ат қойсын. Сөйтіп Қорқыт Ата келетін болып келіседі. Ол заманда бір бала бас кесіп, қан шығарса, ат қоятын еді. Қорқыт Ата баланы алып, бабасына барады. Қорқыт Ата сөйледі. Тыңдап көрелік, ханым, не сөйлер екен:

Ей, Дірсе хан,
Бектік бер бұл ұғланға,
Тақ бер астына, өнерлі екен!
Қаз мойынды бедеу ат бер бұл ұғланға,
Мінер болсын, өнерлі екен!
Қой қорадан он мың қой бер ұғланға,
Соғым болсын, өнерлі екен!
Аруаналардан қызыл түйе бер ұғланға,
Жүк артатын көлік болсын, өнерлі екен!
Алтын баулы отау бер бұл ұғланға,
Көлеңке болсын басына, өнерлі екен!
Құс иінді торқа тон бер ұғланға,
Киер болсын үстіне, өнерлі екен!

Байындыр ханның ақ алаңында ерлік көрсетті ол. Сенің ұлыңның аты Бұқаш болсын, атты мен бердім, жасты Тәңірім берсін!— дейді. Дірсе хан сонда ұлына бектік берді, астындағы тағын берді.

Бала таққа отырды. Бабасының қырық жігітін нөкерлікке алмайтын болды. Өйткені ол қырық жігіт балаға жаманшылық ойлар еді.

Сонда олар:

— Жүріндер, жігіттер, бабасына барып шағыстырайық, мұны өлтірсін. Сонда ол біздің өзіне деген сый-

күрметімізді, ізетімізді бұдан гөрі артық бағалайтын шығар,— дейді. Қырық жігіт екіге бөлінді де, жиыrmасы ханның бір жағында, қалған жиыrmасы екінші жағында тұрды. Әуелі жиыrmасы барды да, Дірсе ханға былай деді:

— Уа, Дірсе хан, не болғанын көрермісің? Мақсат-мұратына жетпегір, сенің балаң жаман адам болып шықты, қырық жігітті қасына алып, қалың оғызға жорық жасамақшы. Бір ару көзіне түссе, қош көрді. Ақ сақалды кәрияны сөкті. Ананың ақ сүтін ақтамады. Аққан мөлдір сулардан, көсіліп жатқан Алатаудан асып, хандардың ханы Байындырға да хабар жетті. “Дірсе ханның ұлы жұртқа жақпас іс жасады” дейді. Олай еркіндегенінен өлгені артық еді. Байындыр хан сені шақырар, ауыр азап тартқызар. Апыр-ай, ондай ұлдың саған керегі не? Ондай ұл болғанынан болмағаны игі ғой, өлтір,— деді олар.

Дірсе хан тұрып:

— Барындар, әкеліндер, өлтірейін!— деді.

Сөйткенше болмай, жаңағы қорқақ жігіттердің екінші жиыrmасы шыға келді де, тағы бір өсекшіні ортаға шығарды.

— Уа, Дірсе хан, сенің ұлың өзің серуендейтін бөктері көк майсалы, көрікті үлкен тауларға аңға шықты. Сен тамашалап баратын жерден аң аулап, құс ұстады. Олжасын анасының алдына алып келді. Шараптың ең ащысын алып ішті. Анасымен сұхбаттасты, бабасына қастандық ойлады. Сенің ұлың нашар, қайырымсыз болып шықты. Көсіліп жатқан Алатаудан хабар келер, хандар ханы Байындырға хабар жетер. “Дірсе хан ұлы жаман іс жасады” дер, сені шақыратын болар. Байындыр хан тарапынан ауыр азап тартарсың, мұндай ұлдың саған не керегі бар? Өлтірсең қайтеді!— деді.

Дірсе хан тұрып:

— Барындар, әкеліндер, өлтірейін, ондай ұлдың маған керегі жоқ!— дейді.

Дірсе ханның нөкерлері тұрып:

— Біз сенің ұлынды қалай әкелеміз? Біздің сөзімізді тындап, мұнда келе қоймас. Онан да жігіттеріңмен бірге, ұлынды қасына ертіп, аңға шық. Құс ұшырып, аң аулаған болып, ұлынды оққа байлап, өзін өлтір, егер осы жолы өлтірмесен, ешқашан өлтіре алмассың, осыны біліп қой,— деді.

Таңғы салқын самал жел соққанда,
Көкте бозторғайлар шырылдағанда.
Бедеу аттар иесін танып кісінегенде,
Қаба сақал мәзін азан шақырғанда,
Таң білініп, ақ-қаралы көзге ілінгенде,
Қыз-келіндері оғыздардың безенген шақта,
Сұлу төскей қара таулар күнгейіне,
Бек жігіттер, батырлар кеп тұрған шақта,

елең-алаңда Дірсе хан орнынан тұрды. Ұлын қасына ертіп қырық жігітімен бірге аң аулауға шықты. Аң аулап, құс ұстады. Қорқақ жігіттердің бірі баланың қасына келіп былай дейді:

— Бабаң саған: “киіктерді қусын, жақын әкеліп, менің көз алдымда өлтірсін, ұлымның ат ойнатқанын, қылыш ұстағанын, оқ атқанын көрейін, қуанайын, шаттанайын, сенейін”— деп жатыр.

Бала не білсін, киіктерді қуалап, жақын айдап әкеледі. Бабасының алдында ат ойнатады. “Бабам ат ойнатқанымды, оқ атқанымды, қылыш сілтегенімді байқап көрсін, қуансын, мақтансын, сенсін”— деп ойлайды.

Ал қорқақ жігіттің бірі:

— Дірсе хан, көрермісің баланды, қыр-жоталардан киіктерді қуар, сенің алдына әкелер, киіктерді атқан болып, сол оқпен өзінді атар, балаң сені өлтіргенше, сен баланды өлтіріп үлгір,— дейді.

Бала киіктерді қуалап, бабасының алдына әкеледі. Дірсе хан қасқыр сіңірлі қатты садақты қолына алады. Үзеңгісіне шіреніп тұрып, садақты бар пәрменімен тартып қалады. Баланың қос жауырынының ортасынан оқ жарқ етеді де, бала жалп етеді. Көздеп атқан оқ нысанаға дәл